

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

В. Й. Бузало (Київ), Д. В. Табачник (Київ)

Історія ордена Трудового Червоного Прапора УСРР. 1921 — 1933 рр.

Історія і сучасний стан нагород України знаходяться останнім часом у фокусі підвищеної уваги суспільства. Із заснуванням у 1995 р. Президентом України Л. Д. Кучмою відзнак Президента (зірки та хреста «За мужність», Іменної вогнепальної зброї, орденів Богдана Хмельницького та князя Ярослава Мудрого) наша країна вперше створила систему власних нагород, на практиці реалізувавши нагородотворчі ідеї та спроби Української Народної Республіки та радянської України, і повноправно увійшла до світової нагородної спільноти.

Цей поступ неможливо було здійснити без всебічного осмислення попереднього вітчизняного нагородотворчого досвіду. В ньому особливе місце належить першому і єдиному ордену радянської України — ордену Трудового Червоного Прапора Української Соціалістичної Радянської Республіки. Незважаючи на різні політичні оцінки його феномена, неможливо обійти увагою той факт, що радянська Україна започаткувала власний унікальний досвід державної нагородної політики. Її наукове осмислення має сьогодні непересічне практичне і теоретичне значення для зміцнення державної незалежності України.

Створюючи новий суспільний лад на уламках Російської імперії, радянська влада не могла обійтися без нових традицій, якісно нових атрибутів та засобів масового заохочення. Одночасно із зростанням напруження на бойових та трудових фронтах народжувалися незнані до того часу нагороди — Червоні прапори, іменна революційна зброя, червоні революційні шаровари, орденські знаки. Перший радянський орден — «Червоний Прапор» — був заснований Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом 16 вересня 1918 р. для нагородження всіх громадян радянської Росії, які «виявили особливу хоробрість та мужність у безпосередній бойовій діяльності».

Заснування цього ордена дало величезний поштовх розвитку радянської фалеристики, створенню власних нагород за військову звитягу в ряді радянських республік. Зокрема, в 1920—1923 рр. були засновані ордени «Червоного Прапора» в Азербайджанській, Грузинській та Хорезмській радянських республіках, «Срібної Зірки» та «Червоної Зірки» у Вірменській радянській республіці, «Червоної Зірки» трьох ступенів — у Бухарській Народній Республіці.

Виношувалися плани заснування бойового ордена «Червоного Прапора» і в Українській Соціалістичній Радянській Республіці. Із затвердженням ЦВК СРСР 1 серпня 1924 р., вже після створення Радянського Союзу, загальносоюзного ордена Червоного Прапора нагородження республіканськими бойовими орденами припинилося.

Перехід до мирного будівництва зумовив появу в радянських республіках орденів трудової звитяги. Першими серед таких відзнак були засновані ордени Трудового Червоного Прапора: у 1920 р. — в Російській

Федерації та Азербайджані, у 1921 р. — Вірменії, Грузії, Білорусії та Україні. Існували ці ордени також у Закавказькій Федерації, Хорезмі, Узбекистані, Таджикистані та Туркменії.

Історія ордена Трудового Червоного Прапора — першої державної нагороди Української Соціалістичної Радянської Республіки — починається з постанови V Всеукраїнського з'їзду Рад (25 лютого — 3 березня 1921 р., Харків) «Про Червоний орден Трудового Прапора».

На вечірньому засіданні з'їзду 2 березня з цього питання доповідав голова Української Ради Народного Господарства В. Я. Чубар і без обговорення було прийнято відповідну постанову. В ній зазначалося, що, «переходячи до мирного будівництва, яке вимагає від широких мас трудящих вияву величезного напруження сил, самовідданості та ініціативи, V з'їзд Рад УСРР вважає за потрібне відзначити заслуги на фронті боротьби з господарською розрухою як окремих працівників, так і цілих груп, для чого встановлює орден Трудового Прапора і доручає ВУЦВК виробити положення про нагородження орденом Трудового Прапора, а також встановити форму ордена».

Втілення в життя постанови з'їзду, однак, виявилось значно більш складним завданням, ніж це здавалося на перший погляд. Адже радянська Україна, по суті, вперше приступала до вироблення власного нагородотворчого досвіду, визначення організаційних засад механізму функціонування нагороди, виготовлення проекту та самого знака ордена тощо. Ніхто не міг тоді передбачити, що цей процес триватиме ціле десятиліття, і саме життя постійно диктуватиме свої вимоги до започаткованої орденської справи.

Хоча у документах V Всеукраїнського з'їзду Рад фігурувало дві назви — «Червоний орден Трудового Прапора» та «Орден Трудового Прапора», ВУЦВК вирішив використати назву, яку започаткувала Російська Федерація, — орден Трудового Червоного Прапора РСФРР, заснований 28 грудня 1920 р. VIII Всеросійським з'їздом Рад.

20 квітня 1921 р. Президія ВУЦВК розглянула питання про «Орден Трудового Червоного Прапора» і затвердила його, а також доручила Народному комісаріату освіти УСРР оголосити конкурс для представлення в місячний термін проектів його малюнка².

Одночасно з цим Президія ВУЦВК зробила перший крок у справі надання процесу висунення кандидатур для нагородження орденом системного характеру, опублікувавши на початку травня 1921 р. постанову «Про порядок нагороди орденом Трудового Червоного Прапора»³. Розгляд питань про нагородження колективів та окремих осіб орденом покладался на створювану Комісію при ВУЦВК. До її складу увійшли 5 осіб: троє — від ВУЦВК і двоє — від Південного Бюро Всеросійської ради професійних спілок.

Постановою передбачалася така процедура висунення кандидатур і прийняття рішення: пропозиції щодо нагородження вносилися колегіями наркоматів та Президією Південбюро ВЦРПС; ці документи розглядалися на засіданні комісії, а потім затверджувалися Президією ВУЦВК. Представники наркоматів могли брати участь у роботі комісії з правом дорадчого голосу.

Оскільки виготовлення знаків ордена потребувало певного часу, нагородження спочатку проводилося без їх вручення, натомість видавалося відповідне свідоцтво за підписом голови та секретаря ВУЦВК.

У травні 1921 р. відбулося перше нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. Ще до офіційного прийняття ВУЦВК Статуту ордена передбачалося, що це має бути як колективна, так і індивідуальна відзнака. Першими орденоносними колективами згідно з рішенням 2-ї сесії ВУЦВК (5—8 травня 1921 р.) стали військові з'єднання: 15-та, 30-та, 51-ша стрілецькі дивізії Збройних Сил України і Криму та 14-та кавалерійська дивізія 1-ї Кінної Армії, що «особливо відзначилися на фронті праці і посівної кампанії»⁴.

А першими громадянами, відзначеними високою нагородою, стали в червні 1921 р. інженер І. К. Каспарянець та комісар В. С. Іванов — керівники робіт по відбудові Наводницького моста в Києві⁵.

Протягом 1921 — 1923 рр. було нагороджено 172 особи та ряд колективів, зокрема, Чернігівський губернський земельний відділ, Ізюмський повітовий виконком, 45-та стрілецька дивізія, «трудове населення Київської губернії», київський завод «Арсенал», а також рядові працівники, організатори виробництва, воєначальники, відомі державні діячі. Наприклад, Голова ВУЦВК Г. І. Петровський нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора УСРР 3 листопада 1922 р., а Голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський — 1 серпня 1923 р.

Наприкінці травня 1921 р., як планувалося Президією ВУЦВК, мало бути вирішено питання про ескіз знака майбутнього ордена. Нині важко встановити, на якій з ланок виконання постанови Президії ВУЦВК трапився збій, але 1 липня 1921 р. ВУЦВК змушений вдруге повернутися до питання про проект знака ордена. Наркомосу республіки запропоновано терміново виробити умови і оголосити відкритий всеукраїнський конкурс на проект (ескіз) ордена⁶.

Підсумки конкурсу розглянула Президія ВУЦВК лише 5 жовтня 1921 р. Вона затвердила подання журі про присудження першої премії проекту під девізом «Конец разрухе». Водночас було запропоновано всі написи на знаку ордена виконати українською мовою. Президія ВУЦВК прийняла рішення про виготовлення 5000 знаків⁷.

Історія створення знака ордена Трудового Червоного Прапора УСРР є найбільш загадковою. Вона рясніє глухими кутами, непередбаченими колізіями, і кожна нова спроба дійти до суті ставить перед дослідниками нові запитання. А сталося так тому, що досі не вдалося розшукати ні оригінал малюнка проекту знака під девізом «Конец разрухе», ні встановити, хто був його автором і де виготовлявся сам знак. За відсутності прямих документальних джерел нам на допомогу мають прийти інтуїція, логіка та... сам знак.

Серед багатьох орденів Трудового Червоного Прапора радянських республік знак ордена Української СРР вирізняється формою і конструктивними особливостями. Його зображення, виконане у стилі революційного модернізму, часто наводилось у фалеристичних виданнях колишнього Союзу РСР, а сам знак посідав чільне місце у найкращих музейних експозиціях.

Знак ордена Трудового Червоного Прапора УСРР виготовлявся із латуні і являв собою позолочену п'ятикутну зірку, на яку накладені шестерня, залита чорною емаллю, а на шестерню — позолочене зображення мускулястого оголеного по пояс робітника з розгорнутим червоним прапором в руках. На червоному емалевому тлі прапора напис: «Володар світу буде труд!». В нижній частині знака — медальйон з позолоченими літерами «У.С.Р.Р.» і декоративними елементами у вигляді стилізованих зірок на чорному емалевому тлі. Медальйон обрамлений позолоченим вінком з дубового і лаврового листя, у верхній частині його — ковадло, ліворуч — молот, праворуч — серп і сніп. На зворотному боці розташований штифтовий циліндр, круга випукла пластинка та гвинт для кріплення до одягу. Знак ордена випуклий. Його розміри: довжина — 58 мм, ширина — 56 мм, товщина — 4 мм. Через відсутність ґрунтовної довідкової інформації спеціалісти умовно називають цей знак «знаком ордена зразка 1921 р.» або простіше — «Робітник з прапором».

З огляду на сучасні високоточні технології виготовлення нагородних знаків, витончений дизайн їхнього оформлення конструкція ордена Трудового Червоного Прапора УСРР мимоволі привертає увагу і на перший погляд видається дещо незграбною. Деталі знака ордена — зірка, шестерня, фігура робітника з прапором та вінок — з ювелірною точністю підігнані одна до одної і зв'язані в одне композиційне ціле штифтами, закріплені на зворотному боці орденського знака мініатюрними гайками. Така незвична конструкція зумовлена технологічними можливостями того-

часного виробництва. В умовах народногосподарської розрухи навряд чи можна було сподіватися на створення «шедевр» медальєрного мистецтва та ще у такі стислі строки.

Найбільш повна колекція знаків ордена Трудового Червоного Прапора УСРР (65 знаків) зберігається в Орденській коморі Адміністрації Президента України. Аналіз конструктивних особливостей виготовлення та дизайну всіх наявних знаків наводить авторів на думку, що спочатку був виготовлений пробний варіант знака діаметром 51 мм. Однак поєднання чорної емалі шестерні та червоної емалі прапора, а також, здавалось, замалі розміри ордена не задовольнили керівництво ВУЦВК. Знак був дещо збільшений (до 58 мм), а чорна емаль замінена на синю, проте остання робила знак надто блідим і маловиразним.

Зрештою повернулися до первісного варіанту (із поєднанням в оформленні чорної і червоної емалей), але збільшених розмірів. Такий варіант був прийнятий як зразок, про що свідчила латунна пластинка з вигравіруваним написом «Зразок», прикріплена між верхніми променями зірки орденського знака за № 202.

Знак ордена Трудового Червоного Прапора УСРР зразка 1921 р. складався з 11 деталей. Його виготовлення виявилось справою надто трудомісткою, адже треба було врахувати всі особливості накладання емалей, ретельно проробити пуансон-матриці для штампування деталей. А скільки часу займали операції обробки деталей, емалювання, позолочення і монтажу деталей орденського знака.

Враховуючи складність підготовки технологічного обладнання і самого процесу «складання» ордена, можна припустити, що серійне виробництво знаків розпочалося лише з кінця 1922 р. Тому стає зрозумілим, чому перше вручення орденів зразка 1921 р. документально підтверджується лише з лютого 1923 р. Зокрема, відомо, що 1 лютого 1923 р. орден вручений машиністу парових машин Миколі Фуртаненку.

Вважаємо, що виготовлення всієї партії знаків, враховуючи технічні та художні складності, зайняло 2—2,5 роки. Проте ми не переконані, що була виготовлена вся партія (5 тис. знаків), як намічалось згідно з рішенням Президії ВУЦВК від 5 жовтня 1921 р. Принаймні у колекції Орденської комори Адміністрації Президента України зберігаються знаки з найбільшими порядковими номерами 3042 — 3044. Тому логічним є висновок про те, що до травня 1925 р., коли Президія ВУЦВК прийняла рішення про заміну існуючого знака та організацію конкурсу на розробку його нового варіанту, вдалося виготовити не більше як 3200 орденів.

Забігаючи наперед, скажемо, що, незважаючи на всі спроби створити новий зразок ордена Трудового Червоного Прапора УСРР у 1925 р. та витрачені на це значні сили і кошти, вручення знака зразка 1921 р. не припинялося навіть тоді, коли був прийнятий новий варіант орденського знака. Але про цю сторінку «біографії» ордена — трохи нижче.

З часом процес нагородження орденом набував дедалі більшої інтенсивності, а статус самої нагороди і відзначених нею залишався невизначеним. Відчувалася необхідність розробки і прийняття спеціального нормативного документа — орденського статусу, який би чітко регулював всі аспекти функціонування ордена Трудового Червоного Прапора УСРР.

Розробка цього документа почалася ще в листопаді 1924 р. 9 грудня 1924 р. Мала Президія ВУЦВК розглянула питання про Статут ордена⁸. Вона визнала за необхідне, крім підготовки тексту документа, оголосити конкурс на зразок (еталон) орденського знака. Таким чином, подальша робота над Статутом йшла у двох паралельних напрямках — підготовці й редагуванні тексту та організації конкурсу на новий знак.

Попередньо планувалося, що текст проекту разом із затвердженням на основі конкурсного відбору знаком ордена мають бути підготовлені до березня 1925 р. Але оскільки створення нового зразка зайняло набагато більше часу, ніж передбачалось, остаточний варіант проекту Статуту був завершений тільки в листопаді 1925 р.

Проект Статуту ордена в основному був складений до кінця грудня 1924 р. Одразу після новорічних свят, 2 січня 1925 р., він детально аналізувався на засіданні Комісії по розгляду законодавчих актів при Раді Народних Комісарів УСРР. У членів комісії виникло ряд запитань, в тому числі принципів, щодо розширення галузей суспільної діяльності, успіхи в яких відзначалися орденом. Комісія пропонувала нагороджувати ним не тільки за заслуги у господарській діяльності, виробничій сфері, а й на ниві науки, мистецтва, освіти, адміністративної ланки, судочинства тощо.

Детально аналізувалися можливості повторного нагородження, права та привілеї, які надавалися орденоносцю або членам його сім'ї. В поле зору потрапили питання, що стосувалися виготовлення знака ордена, а також порядку його передачі у випадку, коли ліквідовувалась нагороджена установа чи організація. В такому разі передбачалося, що орден або включається до загальнонародного фонду для подальшого його використання, або передавався до Інституту історії партії чи в якийсь з місцевих музеїв як історична реліквія⁹.

Висновки цієї комісії розглядалися 7 березня 1925 р. на черговому засіданні Комісії з нагородження, на якому постало питання про детальну й ґрунтовну розробку положень статуту щодо прав та пільг осіб, нагороджених орденом Трудового Червоного Прапора УСРР.

Паралельно з розробкою нормативних документів щодо функціонування ордена стояло питання про затвердження нової форми орденського знака. З огляду на те, що нагородження вже відбувалося орденом зразка 1921 р., цілком логічним є запитання: «Чому ж виникла необхідність створювати новий зразок орденського знака?». На наш погляд, відповідь міститься у...самому знаці ордена зразка 1921 р., вірніше, в його конструкційних вадах та складності виготовлення. Після тривалого носіння штифти, які з'єднували деталі знака, не витримували експлуатаційного навантаження і розгойдувалися. Непрактичною виявилась і система кріплення знака до одягу. Деякі орденосці за власною ініціативою зрізали штифтовий циліндр і на зворотному боці знака кріпили звичайну застібку. Однак найбільш вразливими виявилися велике емалеве поле прапора та вінок з ковадлом. Навіть від незначних пошкоджень емаль тріскалась і покривалась вибоїнами, які псували загальний вигляд знака, а вінок та ковадло зазнавали деформації. Тому непоодинокими були звернення орденосців до Президії ВУЦВК з проханням замінити пошкоджені орденські знаки.

Перший конкурс на новий зразок нагрудного знака ордена тривав з березня по травень 1925 р. Тільки 30 квітня 1925 р., після певного зволікання, був затверджений склад журі під головуванням секретаря ВУЦВК П. І. Буценка. В останній момент до його складу включений О. П. Довженко, який на той час працював художником-ілюстратором газети «Вісті ВУЦВК».

8 травня 1925 р. журі розглянуло 87 поданих проектів знака ордена і дійшло висновку, що вони не відповідають високим вимогам, а також визнало за необхідне оголосити новий конкурс. Заохочувальними преміями відзначено проекти художників О. В. Марченкова, Я. Леуса та М. Бальсного¹⁰.

28 травня 1925 р. Комісія по нагородженню при ВУЦВК доручила секретареві комісії Остапенку та членам журі першого конкурсу — художникам Страхову та Падалці розробити умови нового конкурсу і опублікувати їх у республіканській та центральній пресі¹¹. 2 червня вони були опубліковані в газеті «Вісті ВУЦВК», а 3 червня — у «Комуністі» та «Правде». За умовами конкурсу ескіз за обрисом мав відповідати натуральній величині, містити опис пропонованих для використання матеріалів. Для переможців конкурсу встановлювалися грошові премії: перша — у розмірі 500 крб., друга — 200 крб. і третя — 100 крб. Ескізи ордена мали бути подані до Комісії по нагородженню при ВУЦВК не пізніше 15 липня 1925 р.

Враховуючи малорезультативний досвід попереднього конкурсу, комісія ретельно підійшла до організації та проведення нового. Його хід розглядався на її засіданні 25 липня 1925 р. Була прийнята постанова утворити підкомісію з представників ВУЦВК, Всеукраїнської ради професійних спілок та Наркомосвіти для організації виставки зразків проєктів ордена, виробити текст спеціальної опитувальної анкети для відвідувачів*, дати оголошення в газетах. Склад журі було вирішено не затверджувати до проведення виставки¹².

Після експонування ескізів на виставках у тогочасній столиці України Харкові (будинках ВУЦВК, Всеукраїнської ради професійних спілок та Українського військового округу), аналізу зібраних анкет** Комісія по нагородженню при ВУЦВК 27 серпня 1925 р. затвердила склад журі. До нього увійшли по одному представнику від ВУЦВК, Центральної ради профспілок України, Наркомосвіти, а також митці А. Г. Петрицький, О. П. Довженко та П. О. Козицький.

Передбачаючи тривале обговорення, комісія вольовим рішенням «запропонувала» журі «на протязі 48 годин вирішити всі питання з виявленням представлених зразків та представити проєкт ордена на перше засідання комісії»¹³.

Розглянувши 180 проєктів знака ордена, що надійшли протягом двох місяців з Москви, Києва, Харкова, Севастополя, Ростова, Тифліса, Таганрога та інших міст СРСР, журі віддало перевагу проєктам художників І. П. Кисельова (Москва, девіз проєкту «Рабочий строитель», I премія), М. П. Супоніна (Харків, девіз «Зірка», II премія) та О. В. Маренкова (Харків, девіз «Молот», III премія). Рішення журі затвердила Комісія по нагородженню при ВУЦВК 9 вересня 1925 р. Вона також запропонувала за зразком проєкту-переможця конкурсу зробити замовлення на виготовлення знака ордена за кордоном.

Затверджений комісією новий знак ордена являв собою (цитуємо за текстом Статуту ордена Трудового Червоного Прапора УСРР в редакції 1925 р.) «п'ятикутну зірку, на яку накладені трибки (зубчаста шестерня. — *Авт.*), серед цієї шестерні — малюнок фабрики й верхня частина стану робітника з книгою, а на фоні — золоте сонце. Верх ордена займає червоний прапор з написом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся», а внизу — серп і молот, поміж якими літери УСРР, під ними лежать два снопи з колоссям. На ордені напис: «За працю».

Опис нового знака ордена мав увійти до статуту ордена окремим пунктом. І хоча з кінця серпня 1925 р. на розгляді Президії ВУЦВК знаходився доопрацьований проєкт статуту, він не міг бути затверджений без цієї суттєвої дрібниці. Визначення проєкту — переможця у конкурсі відкривало «зелене світло» до прийняття всього документа.

4 листопада 1925 р. спільною постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про орден «Трудовий Прапор УСРР» Статут ордена був затверджений і тим самим завершився чотирирічний процес юридичного оформлення першої державної нагороди радянської України.

Статут складався з 16 пунктів, згрупованих в чотирьох основних розділах. У першому — визначено загальні засади функціонування ордена, подано його опис, порядок виготовлення знаків ордена, їх вручення та носіння. У п.1 Статуту зазначалося: «Щоб відзначити особливі заслуги перед Українською Соціалістичною Радянською Республікою поодиноких громадян і колективів працівників, що виявили особливу самовідданість, ініціативу, працьовитість і організаторські здібності так у царині промисловості, фінансів, транспорту, сільського господарства, як і в царині науковій, адміністративній, громадській, освітній, судовій і взагалі на трудовому фронті, утворюється орден «Трудовий Червоний Прапор УСРР».

Статутом передбачалося, що цим орденом можуть бути нагороджені не тільки громадяни і колективи всіх радянських республік, але й громадяни та колективи іноземних держав. Разом зі знаком ордена нагородженій особі або колективу мала видаватися за підписами Голови і секретаря ВУЦВК «особлива грамота».

Вперше в Статуті конкретно визначалися питання виготовлення орденських знаків. Для цих цілей щорічно з особливого фонду в розпорядження Комісії по нагородженню при ВУЦВК виділялися бюджетні асигнування. В окремій примітці зазначалося, що виготовляти знаки ордена могли лише ті підприємства і особи, які мали відповідний дозвіл комісії. Сам же знак надавався нагородженим безкоштовно.

Колективи, нагороджені орденом, мали право прикріпляти знак ордена на свій прапор або мати на прапорі його зображення. Орденосці ж мали носити знак на лівій стороні грудей. В день смерті В. І. Леніна знак мав покриватися траурною стрічкою (тоді її називали «крепом»), в інших випадках нагородженим заборонялося додавати до ордена будь-які прикраси.

Другий розділ Статуту регулював порядок представлення до нагородження орденом і затвердження представлень. З ініціативою про нагородження мали право виходити всі центральні й місцеві установи, організації та державні підприємства. Після розгляду всіма вищими інстанціями представлення надсилались окружними виконавчими комітетами до Президії ВУЦВК на затвердження. Звернення і клопотання окремих громадян не розглядалися.

Всі документи щодо нагородження разом з висновками Всеукраїнської ради професійних спілок та відповідних організацій і відомств розглядалися у Комісії по нагородженню при ВУЦВК. А вже потім постанови комісії подавалися на затвердження Президії ВУЦВК.

Статут передбачав багаторазове нагородження окремих громадян або колективів, що «вчинили нові заслуги на користь Республіки», але щоразу подання мало робитися на загальних підставах.

Рішення Президії ВУЦВК про нагородження орденом мало обов'язково публікуватися у газеті «Вісті ВУЦВК» та оголошуватися в наказі по установі чи організації, де працював нагороджений.

Окремий розділ у Статуті визначав права й пільги нагороджених. Зокрема, вони мали переважне право при прийомі на роботу, вступі до вищих навчальних закладів, оренді здаваного у найм державного майна для «трудового або особистого користування». Орденосці мали право одержувати пенсії в разі втрати працездатності, пільги при користуванні комунальними послугами, зокрема, на безкоштовний проїзд трамваем. Право першочергового прийому на роботу та вступу до учбових закладів поширювалося також на членів родини нагородженого орденом у разі його смерті.

Колективи-орденосці мали переважне право на користування всіма пільгами, а також на оренду державного майна для трудового використання.

Заключний розділ Статуту регулював порядок позбавлення ордена і процедуру видачі дублікатів орденських знаків. Позбавлення ордена відбувалося за окремою постановою Президії ВУЦВК на підставі відповідної постанови суду. Оскільки орден вважався особистою нагородою, його заборонялося передавати іншим особам або колективам, заставляти, продавати, дарувати, носити особам, які не були нагороджені. У разі смерті нагородженого знак ордена міг зберігатися у родині, але без права носіння. Коли ж ліквідувався колектив, нагороджений орденом, знак підлягав поверненню до комісії, яка, в свою чергу, включала його до загальнонаціонального фонду або передавала на зберігання в місцевий музей чи Інститут історії партії.

Якщо знак був пошкоджений або загублений, Комісія мала право видати новий безкоштовно або за кошти нагородженого.

Текст Статуту ордена Трудового Червоного Прапора УСРР був надрукований у газеті «Вісті ВУЦВК» російською та українською мовами за підписами Голови ВУЦВК Г. І. Петровського, Голови РНК УСРР В. Я. Чубаря та секретаря ВУЦВК П. І. Буценка.

Всі спроби знайти серед архівних джерел та документів затверджений оригінал малюнка нового знака ордена Трудового Червоного Прапора,

який виборів перше місце у конкурсі 1925 р., поки що не увінчались успіхом. Яким він мав бути, можна уявити із зображень, опублікованих у «Вістях ВУЦВК» від 11 грудня 1925 р. та у 14 томі «Української Радянської Енциклопедії» (видання 1963 р.)¹⁴⁻¹⁵. Однак, якщо перша публікація сприймається як оригінальний документ, то друга — як ... прикра помилка, бо знак ордена зразка 1925 р. залишився назавжди проектом, ніколи не реалізованим. Зрештою, таке часто трапляється в історії нагород.

Беручи під сумнів можливості вітчизняних майстрів, Президія ВУЦВК 15 листопада 1925 р. прийняла рішення замовити виготовлення 1000 знаків ордена нового зразка у Німеччині¹⁶. Його пропонували зробити за зразком у натуральну величину. Щоправда, напис «За працю»; на думку Президії ВУЦВК, краще було виконати не на лицьозій стороні, як передбачалося щойно затвердженим Статутом, а на звороті. Замовлення підкріплювалося ліцензією в сумі 2300 доларів США¹⁷.

У березні 1926 р. Адмінгоспвідділ ВУЦВК, звертаючись до Наркомату зовнішньої торгівлі УСРР, просив вжити термінових заходів, щоб виготовлений еталонний зразок знака ордена Трудового Червоного Прапора був у найчисліші строки надісланий до України для ознайомлення з ним, і в разі затвердження можна якомога швидше приступити до виготовлення всієї партії¹⁸.

Проте берлінські ювеліри не зуміли виконати відповідальне завдання. Спеціалісти Харківського художнього технікуму піддали представлений зразок нищівній критиці. Ось лише деякі фрагменти з їх рецензії: «Орден за своєю формою нагадує звичайну бляху якого-небудь сільського старости або нічного сторожа і не виконаний точно за малюнком... Постає робітника, який кладе новий камінь, зроблена дуже грубо, колоски... зроблені дуже не художньо і нагадують пучок дроту»¹⁹.

З огляду на такий несподіваний перебіг подій Секретаріат ВУЦВК у березні 1926 р. передав замовлення на виконання зразка ордена відомому французькому ювеліру Аронсону. Останній погодився за три місяці виконати не тільки модель і відливки у метали, а й виготовити всю партію орденських знаків. Ювелір «творчо» підійшов до замовлення. Без погодження з керівництвом України він вніс у зразок корективи, які, на його думку, краще відображали ідею ордена. Зокрема, навколо зірки замість зубчастої шестерні він зробив ореол з язиків полум'я «як символ вічного творчого вогню революції, з якого вийшов новий світ праці».

Зразок знака ордена, виконаний Аронсоном, зрозуміло, не задовольнив Президію ВУЦВК. У квітні 1927 р. вона вирішила розмістити замовлення на виготовлення нового зразка ордена на одному з підприємств Києва. На цьому справа з терміновим замовленням за кордоном закінчилася безрезультатно, але ідея створення нового знака ордена зразка 1925 р. не зникла.

Як зазначалося вище, у травні 1921 р. при ВУЦВК була створена Комісія по нагородженню орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. До її складу тоді увійшли відомі радянські діячі: П. І. Буценко, С. Ф. Буздалін, Ф. Д. Корнюшин, В. М. Манцев, Ф. Я. Угаров. За встановленою традицією очолював комісію, як правило, секретар ВУЦВК.

У загальних рисах завдання комісії полягало в підготовці документів щодо нагороджених цим орденом для розгляду Президією ВУЦВК. Здавалося, ця робота не вимагала особливого напруження, однак насправді комісія опікувалася значно більшим колом питань: обробка поданих нагородних документів (і не тільки щодо нагородження республіканським орденом, а й орденами Союзу РСР — Червоного Прапора та Трудового Червоного Прапора*), їх погодження з відповідними інстанціями, підготовка проектів на розгляд комісії, а потім затвердження Президією ВУЦВК, організація і контроль за врученням нагород і документів до них, поновлення у правах на нагороди, видача дублікатів орденських знаків, підготовка різних аналітичних матеріалів та документів щодо вдосконалення практики нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. Цілком зрозуміло, що весь тягар «чорнової», технічної роботи ліг на плечі рядових працівників Секретаріату ВУЦВК.

Тривалий час комісія не мала чітко окреслених параметрів своєї діяльності. У січні 1923 р., одразу після підписання Союзного договору і створення СРСР, вона була об'єднана з Комісією по нагородженню орденем Червоного Прапора (РРФСР. — *Авт.*) і в такому вигляді проіснувала до кінця 1926 р. Лише в жовтні 1926 р. з ініціативи Комісії по нагородженню було порушене питання про її статус²⁰.

У січні 1927 р. Мала Президія ВУЦВК прийняла спеціальне рішення про Комісію по нагородженню. Її механічно об'єднали з Комісією по увічненню пам'яті В. Блакитного та М. Фрунзе. Новоутворена структура отримала громіздку назву «Комісія по нагородженню та увічненню пам'яті видатних осіб при ВУЦВК». До її компетенції входив попередній розгляд питань щодо нагородження орденами Червоного Прапора (СРСР. — *Авт.*), Трудового Червоного Прапора УСРР, присвоєння почесних найменувань окремим установам, підприємствам, місцевостям, організаціям, селам, селищам та містам, увічнення пам'яті окремих видатних осіб, подання висновків із зазначених питань і внесення відповідних документів на затвердження Президією ВУЦВК.

Комісія свого апарату не утворювала, а використовувала апарат Секретаріату ВУЦВК. До складу комісії входили: голова (член Президії ВУЦВК), представники від наркоматів внутрішніх справ, робітничо-селянської інспекції, революційно-військової ради Українського військового округу та Всеукраїнської ради професійних спілок. Члени комісії мали бути за посадою не нижче члена колегії або члена президії відповідної установи²¹.

Однак з таким статусом Комісія по нагородженню проіснувала недовго. З жовтня 1927 р. вона стала називатися Підготовчою комісією при ВУЦВК у справах нагород. У квітні 1928 р. постановою Малої Президії ВУЦВК у зв'язку з внесенням відповідних змін до Статуту ордена Трудового Червоного Прапора УСРР комісія ліквідована, а її функції передані Секретаріату ВУЦВК²².

З часом виникла необхідність внести ряд змін і доповнень до Статуту ордена Трудового Червоного Прапора УСРР 1925 р. у зв'язку із удосконаленням організаційних засад нагородження ним та потребою більш ґрунтовного викладу в Статуті пільг для орденосців.

Оскільки діяльність Комісії по нагородженню при ВУЦВК забезпечувалася Секретаріатом ВУЦВК, було визнано за доцільне повністю передати йому функції комісії. Згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР» від 4 квітня 1927 р. Секретаріат ВУЦВК перебрав повноваження комісії, які їй попередньо належали, зокрема, контроль над виготовленням орденських знаків, розгляд справ про нагородження, видача і повернення нагород. Таким чином, комісія втратила будь-яку можливість впливати на нагородну політику України, і її ліквідація у квітні 1928 р. була цілком закономірною.

Потребували уточнення й положення статуту 1925 р. щодо пільг для нагородження орденем Трудового Червоного Прапора УСРР порівняно з пільгами, що надавались орденами Червоного Прапора і Трудового Червоного Прапора СРСР. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 17 квітня 1929 р. значно розширювала статтю II Статуту ордена новими пільгами для нагороджених, надаючи їм право користуватися медичною допомогою на однакових підставах із застрахованими, безплатного проїзду комунальним та залізничним транспортом, звільнення від плати за прописку та проживання в готелях, першочергового прийняття до будинку інвалідів. Ці пільги поширювалися також на членів родини нагородженого, які перебували на його утриманні.

Таким чином, система пільг мала суттєво підняти суспільний престиж нагороди і соціальний статус нагородженого. Не варто, однак, вбачати в цьому витвір суто радянської системи, тут вона не була оригінальною. Інститут пільг для нагороджених, вшанованих найвищими відзнаками держави, існував і до радянської влади і продовжує діяти сьогодні у всіх цивілізованих країнах з різним суспільним ладом. Можливо, нагорода як атрибут державності і влади утверджується в суспільстві

найповнішою мірою тоді, коли має не тільки ідеологічне, політичне, моральне, а й матеріальне підґрунтя, поєднуючи «приємне і корисне».

На початку 30-х років в нагородній царині Радянського Союзу сталися вагомні зміни — були започатковані нові ордени: Трудового Червоного Прапора (7 вересня 1928 р.), Леніна та Червоної Зірки (6 квітня 1930 р.), а 30 квітня 1930 р. постановою ЦВК та РНК СРСР прийняті загальні положення про ордени Союзу РСР. Цим документом закладалися підвалини майбутньої нагородної системи Радянського Союзу, в якій нагородам радянських республік відводилася роль рудиментарних історичних пережитків.

Виходячи із загальних положень про ордени СРСР, мала бути узгоджена із загальносоюзними канонами і законодавча база ордена Трудового Червоного Прапора УСРР, передусім його статут. На розробку тексту нової редакції Статуту ордена Трудового Червоного Прапора УСРР і його прийняття було витрачено майже півтора роки і затверджений він був окремим додатком до постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР» від 5 серпня 1931 р. В історії першого і єдиного ордена радянської України цьому Статуту судилася роль стати останнім.

За формою і текстом Статут 1931 р. докорінно відрізнявся від свого попередника. Створювалося враження, що розробники ніби навмисне поставили за мету створити абсолютно новий документ, не схожий на статут 1925 р., і відмежуватися від усіх попередніх актів про орден, які «одним махом» скасовувалися*. Однак нова редакція не справляла враження цілісного документа, пройнятого внутрішньою логікою і загальною ідеєю.

Незважаючи на те, що текст нового Статуту суттєво відрізнявся від редакції 1925 р., його зміст принципово не змінював соціальної ваги і механізму функціонування ордена. Нові статутні положення здебільшого конкретизували визначення заслуг громадянина або колективу в соціалістичному будівництві, а також визначали нові сфери суспільної діяльності (колгоспне, радгоспне і кооперативне будівництво, наука і техніка, винахідництво та раціоналізація виробництва), за видатні досягнення в яких можливе нагородження орденом.

Конкретизувалися також положення щодо пільг для нагороджених орденом. Блок цих питань був вилучений з тексту Статуту і включений до тексту постанови. Поряд з пільгами, які визначались у попередніх документах ВУЦВК і РНК УСРР для нагороджених орденом Трудового Червоного Прапора УСРР, встановлювалися нові: нагородженому з державного бюджету щомісяця виплачувалось 20 крб. незалежно від розміру його заробітної плати або пенсії, право безплатного проїзду, крім трамваїв, поширювалось і на автобуси, на 10—15 % зменшувалася плата за комунальні послуги, в разі адміністративного виселення нагородженого з житлових приміщень йому надавалося поза чергою житло, при вступі до колгоспів нагороджені мали пільги, встановлені для бідняцьких господарств**.

Якщо не зважати на значні редакційні зміни, то принципових відмінностей у Статуті 1931 р., порівняно з попереднім, було декілька. Додавався блок положень про обов'язки нагородженого орденом. Він зобов'язувався брати активну участь у соціалістичному змаганні, русі ударництва, спеціальних кампаніях та проводити громадську роботу. Суттєві зміни стосувалися положень про позбавлення ордена. На відміну від Статуту 1925 р. нова його редакція передбачала можливість позбавлення ордена за постановою ВУЦВК або його Президії не тільки на підставі судового вироку, а й на підставі негативного висновку органів виконавчої влади, організацій та установ, за поданням яких свого часу громадянин або колектив були нагороджені орденом, щодо дотримання нагородженим статутних обов'язків.

Ці нововведення у системі нагородження орденом диктувались у той час необхідністю подальшого стимулювання праці громадян на найважливіших ділянках народного господарства, використання авторитету самої

нагороди і нагороджених для зміцнення авторитету радянської влади і комуністичної партії.

Через відсутність документів не вдалося поки що з'ясувати, на якому саме підприємстві вітчизняні майстри здійснювали спроби перевершити закордонних ювелірів. Але те, що знак ордена зразка 1925 р. не був виготовлений до 1931 р., не викликає сумнівів.

Пункт 2 Статуту ордена в редакції від 5 серпня 1931 р. гласив: «Орден «Трудовий червоний прапор УСРР» є знак, що форму його затверджує президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету». Сам же опис знака ордена у тексті Статуту був відсутній.

Аби довести до кінця справу із затвердженням нового зразка орденського знака і його виготовленням, Секретаріат ВУЦВК у грудні 1930 р. запропонував Наркомату освіти УСРР провести з 1 лютого по 1 квітня 1931 р. всеукраїнський конкурс на «проект художнього витворення ордена Трудового Червоного Прапора УСРР». Умови конкурсу, розроблені Секретаріатом ВУЦВК, визначали розміри знака (величиною з 5-копійчану монету зразка 1923 р.), необхідний напис («Пролетарі всіх країн, єднайтеся!») та матеріали (срібло, емаль). Для переможців встановлювалися розміри грошової винагороди: I премія — 1500 крб., друга — 1000 крб. і третя — 750 крб.²³

Проте конкурс проходив вкрай мляво. Ті нечисленні проекти, що все ж таки надійшли, були далекі від досконалості. Не розуміючи глибинних причин пасивності митців України до «нагородотворчих справ», партійно-державне керівництво республіки вперто продовжувало тягти «конкурсну лямку». Термін подачі проектів було продовжено до лютого 1932 р.

Але лише 16 березня 1932 р. Секретаріат ВУЦВК затвердив склад журі, до якого увійшли Петровський (голова), Василенко (від ВУЦВК, заступник), Карпенко (від ЦК КП(б)У), Воробін (від ЦК ЛКСМУ), Лазоринок (від ВУРПС), художники Раєвський, Толкачов, Комашко, Мюлер, Порай-Кошиць, представники ряду підприємств Харкова.

Ставлячи під сумнів творчі можливості митців України, Секретаріат ВУЦВК 26 березня 1932 р. звернувся до Ленінградського обласного товариства художників «Ізо» з пропозицією виконати зразки ордена Трудового Червоного Прапора УСРР. 6 квітня 1932 р. вісім ленінградських проектів надійшли, а вже 9 квітня їх розглянула конкурсна комісія. Обговорення не зайняло багато часу: всі вони були визнані недосконалими. Значно тривалішими були дебати щодо подальшої долі нового проекту орденського знака. Висловлювалися різні точки зору — провести другий конкурс, надати цій справі більшої політичної ваги, поставити на конкурсі крапку, створити спеціальну групу з художників та ювелірів, дати замовлення 5—6 майстрам. Зупинилися на останній пропозиції.

З такою постановкою питання не погодилася група харківських художників, які 17 квітня 1932 р. виклали свої міркування щодо організації конкурсу в листі до Секретаріату ВУЦВК. «Дивною є пропозиція, — писали вони, — про спеціальне притягнення «відомих майстрів» до справи тоді, коли невідомо ще, хто ж саме з художників тепер бере участь у конкурсі. До того ж вважаємо, що ставити справу так — значить ставити під удар принцип масовості конкурсу та стимулювання широкої участі (? — Авт.) художньо-пролетарських сил»²⁴.

Секретаріат ВУЦВК, розглянувши лист художників, зважився провести відкритий конкурс з 20 квітня 1932 р., але він закінчився, не розпочавшись. В період голодоморного жаху перед людьми в Україні постали куди більш матеріалістичні проблеми, ніж творити нові зразки орденів.

Однією з головних загадок ордена Трудового Червоного Прапора УСРР ще й досі залишається визначення кількості нагороджених ним осіб та колективів. За офіційними даними, що наводяться в «Українській Радянській Енциклопедії» (К., 1984. — Т. XI. — Кн. 1. — С. 275), орденом Трудового Червоного Прапора УСРР було нагороджено «більше 300 чол., а також ряд колективів». Ці приблизні дані базуються на ряді довідкових матеріалів, підготовлених архівними установами України наприкінці 40-х

та в 60-х роках для Президії Верховної Ради УРСР. Відтоді ситуація з визначенням кількості нагороджених не прояснилася, а, навпаки, при поглибленому вивченні архівних джерел стає ще більш заплутаною.

За логікою пошуку, здавалося б, варто зіставити номери орденських знаків, орденських книжок та посвідчень, знайти «останнього нагородженого», і все стане на свої місця. Однак тут на дослідників чатують несподіванки і «глухі кути».

Ознайомлення з архівними документами переконує, що облік нагороджених орденом вівся в той час вкрай недбало. Пошук ускладнюють і такі ситуації, коли орденські знаки роками не могли «знайти» своїх власників, мандруючи з однієї установи в іншу. Так, п'ять років тягнулася справа з врученням ордена робітникові Бердичівської державної грабарні Д. Остапенкові. Зрештою, у 1927 р. йому був вручений знак ордена за № 10, який випадково виявився «зайвим» у Київському губвиконкомі. Така ситуація могла статись тому, що чітка система фіксації виданих знаків ордена разом з необхідними документами не склалась. Лише до 1928 р. відноситься перша архівна згадка про існування у Секретаріаті ВУЦВК спеціальної книги реєстру нагороджених. Розшукати її, на превеликий жаль, поки що не вдалося.

Тривалий час нагородженим видавалося тільки тимчасове посвідчення. Його номери майже ніколи не збігаються з номерами орденських знаків. Значні розходження є в офіційних даних щодо кількості нагороджених і номерів виданих знаків. Так, за даними Секретаріату ВУЦВК, з 1921 по 1929 рр. було нагороджено 269 чол.²⁵ Проте з документів відомо, що у травні 1928 р. знак ордена за № 876 (П) був вручений С. Е. Бурштину — начальникові санітарного управління Українського військового округу. Звідси, можна припустити, що дотриманню черговості у видачі номерних орденських знаків не надавалося принципової уваги, а для вручення брався перший-ліпший знак, що потрапляв під руку.

Тимчасові посвідчення, введені у 1921 р., за примхою часу пережили деяких власників орденів, які не дочекалися багаторічних обіцянок замінити їх на постійні орденські книжки. Лише у 1931 р. в Україні були надруковані перші орденські книжки, які у 1936 р. замінені книжками нового зразка, що виготовлялися на московській фабриці «Гознак». Однак і вони не дають змоги встановити точну кількість нагороджених, адже відомості про видачу орденських книжок відсутні, а, крім того, їх не видавали померлим і репресованим орденосцям.

Грамоти... Можливо, грамота до ордена, про яку згадується в орденському статуті 1925 р., зможе щось прояснити? 3000 бланків грамот були виготовлені у Харкові на початку 1926 р. Вони видавалися не тільки нагородженим орденом, а й іншим особам за заслуги у соціалістичному будівництві і з часом перетворились на самостійний вид відзначення — Грамоту ВУЦВК. Після припинення нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР у 1933 р. ці грамоти стали на деякий час єдиною нагородою України, створивши новий нагородний прецедент, який у 60-х роках юридично оформився в інститут Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР.

Єдиний шлях для визначення кількості нагороджених — це складання детального реєстру орденосців. Такі спроби, як зазначалося вище, робилися наприкінці 40-х та в 60-х роках. Зіставляючи дані Центрального державного архіву вищих органів влади України, можна дійти висновку, що документально підтверджено нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР у 1921—1933 рр. 307 чол. та 29 колективів, у тому числі 15 військових формувань. Однак і ці дані, на наш погляд, не є остаточними. Дати вичерпну відповідь на запитання щодо кількості нагороджених орденом можна було лише на основі поглибленого пошуку та вивчення значного масиву архівних документальних джерел. Ця загадка ордена Трудового Червоного Прапора УСРР ще чекає на свого відкривача.

В руслі загальної тенденції обмеження повноважень республіканських органів влади і дедалі більшої концентрації її важелів в руках союзного

центру останній на початку 30-х років здійснив рішучий нас.уп на позиції «нагородного суверенітету» республік. Центр сприймав ситуацію, коли поряд із загальносоюзними орденами існували й республіканські, як таку, що не сприяла зміцненню й утвердженню єдиноначальства та однаковості у нагородній системі СРСР.

Тому 23 квітня 1933 р. Президія ЦВК СРСР прийняла постанову «Про ордени Союзу РСР і союзних республік та про нагрудні значки». Цією постановою з дня її опублікування* припинялося нагородження республіканськими орденами і залишалися лише ордени, встановлені ЦВК СРСР, а саме: ордени Леніна, Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора та Червоної Зірки. Нагородження орденами, як зазначалося в постанові, могло проводитися лише за постановами ЦВК Союзу РСР та його Президії, а центральним виконавчим комітетам союзних республік надавалося право подавати до Президії ЦВК СРСР відповідні пропозиції.

Стосовно вже існуючих республіканських орденів постанова передбачала, що вони зберігають, враховуючи їхнє велике значення, свою силу в межах затверджених до них положень. Це залишене за республіками право закріпляло й «Загальне положення про ордени Союзу РСР», затверджене постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 травня 1936 р.

Керуючись останнім документом, 13 травня ВУЦВК і РНК УСРР внесли доповнення до положення про орден Трудового Червоного Прапора УСРР, а саме: виплати по грошових купонах до ордена Трудового Червоного Прапора УСРР прирівнювалися до загальносоюзного ордена Трудового Червоного Прапора (їх розмір зменшувався до 15 крб.), скасовувалися пільги при вступі до вищих учбових закладів, при сплаті прибуткового та сільськогосподарського податків, при прийомі на роботу²⁶. Новою постановою ЦВК і РНК УСРР від 28 червня 1938 р. скасовувалися пільги нагородженим орденом Трудового Червоного Прапора УСРР при отриманні житлової площі у разі їх виселення адміністративним шляхом із займаних житлових приміщень²⁷.

Остаточно ж пільги для нагороджених орденом Трудового Червоного Прапора УСРР були ліквідовані Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 2 березня 1948 р. у зв'язку з виданням Указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 вересня 1947 р. про пільги і переваги, що надаються нагородженим орденами і медалями СРСР²⁸.

Ці постанови ВУЦВК, а згодом Президії Верховної Ради УСРР стосувалися лише деяких сторін функціонування ордена Трудового Червоного Прапора УСРР, зокрема пільг для нагороджених та відповідальності за незаконне носіння ордена*. Але вони не відміняли самої нагороди. Вносячи ті чи інші зміни до попередніх документів, законодавча влада радянської України тим самим завжди визнавала факт існування ордена де-юре.

Історія ордена Трудового Червоного Прапора УСРР набула несподіваного продовження в рік святкування 40-х роковин Жовтневої революції. В ході підготовки до свята з'ясувалося, що на прапорі, з яким колектив київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна традиційно виходив 7 листопада на демонстрацію, відсутній знак ордена Трудового Червоного Прапора. Він зник найвірогідніше під час евакуації заводу до Воткінська на початку Великої Вітчизняної війни. Щоб якось пом'якшити негативні наслідки «кримінально-політичної недбалості», дирекція «Арсеналу» звернулася у березні 1957 р. до Президії Верховної Ради СРСР з проханням дозволити на прапорі носити дублікат ордена і називатися заводом імені Ордена Трудового Червоного Прапора УСРР.

В проханні було відмовлено. У листі з відділу нагород Верховної Ради СРСР зазначалося, що право виготовлення орденів належить Державному монетному двору (забули, хто саме і коли встановлював орден Трудового Червоного Прапора УСРР), а також пропонувалося зробити зображення ордена... для заводського музею. Законне бажання нащадків борців за встановлення влади Рад на Україні не турбувало чиновників з центру. Для партійного керівництва заводу назрівала велика неприємність.

Однак Президія Верховної Ради УРСР, згадавши, хто все-таки причетний до заснування ордена і якій республіці він належав, знайшла вихід із скрутного становища. В нагоді стали, як не дивно, нормативні акти СРСР. Постанови ЦВК СРСР від 23 квітня 1933 р. та ЦВК і РНК СРСР від 7 травня 1936 р. припиняли нагородження республіканськими орденами, але не ліквідували їх зовсім! Таким чином, орден Трудового Червоного Прапора УСРР продовжував існувати в межах свого статуту. А відтак, в разі втрати знака ордена формально передбачалася можливість видачі дублікату і право це належало не Президії Верховної Ради СРСР, а законному правонаступникові Президії ВУЦВК, тобто Президії Верховної Ради Української РСР.

На підставі постанови Президії Верховної Ради УРСР від 22 липня 1957 р. дублікат знака ордена Трудового Червоного Прапора УСРР вже за номером 3031 повернувся на прапор заводу «Арсенал». Це був останній документ вищого органу влади України про вручення першого і єдиного ордена радянської України.

Орден Трудового Червоного Прапора УСРР на сьогоднішній день є одним з раритетів не тільки української, а й сучасної світової фалеристичної спадщини. Про його існування знає лише обмежене коло фахівців, і колекціонери високого гатунку — як вітчизняні, так і зарубіжні — вважають за честь мати його у власній колекції. Проте він жодного разу не виставлявся на міжнародних фалеристичних аукціонах.

Єдиний орден радянської України впродовж тривалого часу залишався в тіні гіллястого дерева нагород Радянського Союзу. Державна нагородна політика колишнього СРСР не допускала або всіляко обмежувала існування (окрім загальносоюзних) державних нагород радянських республік, вбачаючи в цьому вияв непокори центру або принаймні «прояви зайвої незалежності» чи суверенізації безправних членів СРСР. Офіційна пропаганда зробила все можливе, аби доля ордена Трудового Червоного Прапора УСРР так і залишилася «тегга incognita» для нащадків. Існуючі і до сьогодні «білі плями» в історії цього ордена є яскравим прикладом того, як на догоду ідеологічним забобонам в жертву була принесена одна з найцікавіших сторінок історичної спадщини цілого народу.

¹ Збірник резолюцій і постанов 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Харків, 1921. — С. 11.

² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 187, арк. 9.

³ Вісті ВУЦВК. — 1921. — 5 трав.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 187, арк. 20.

⁵ Історія Києва. — К., 1985. — Т. 3. — Кн. 2. — С. 134 — 135.

⁶ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 2, арк. 6.

⁷ Там же, арк. 15.

⁸ Там же, спр. 1897, арк. 63.

⁹ Там же, арк. 61 — 62.

¹⁰ Там же, спр. 3338, арк. 2.

¹¹ З а й ц е в Б. Н. Історія ордена Трудового Червоного Прапора УРСР // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. — К., 1968. — С. 379.

* Опитувальна анкета містила такі запитання: 1. Який проект Ви знаходите найбільш доцільним (вказати девіз)? 2. Чи відповідає він своєму призначенню? 3. Коли відповідає, то чим саме (висловіть Ваші міркування)?

¹² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3333, арк. 195.

** Всього надійшло 42 анкети, з яких 16 віддали перевагу проекту під девізом «Рабочий строитель».

¹³ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3333, арк. 14.

¹⁴ — ¹⁵ Українська Радянська Енциклопедія. — К., 1963. — Т. 14. — С. 571. Зображення знака ордена Трудового Червоного Прапора УСРР зразка 1925 р. наведено також у публікації: Б у з а л о В. Загадки ордена Трудового Червоного Прапора УСРР // П'ята наук. геральдична конференція. Зб. тез, повідомлень та доповідей. — Львів, 1995. — С. 10.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 785, арк. 143.

¹⁷ Там же, арк. 146.

¹⁸ Там же, арк. 147.

¹⁹ Там же, арк. 155.

* Орден Трудового Червоного Прапора СРСР засновано постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 вересня 1928 р.

²⁰ Там же, оп. 2, спр. 3334, арк. 336.

²¹ Там же, спр. 3333, арк. 226 — 227, 352.

²² Там же, спр. 3332, арк. 121.

* Пунктом постанови ВУЦВК і РНК «Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР» скасовувалися: постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР» від 4 листопада 1925 р.; «Про зміну постанови «Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР» від 4 квітня 1927 р. та «Про зміну арт. II постанови «Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР» від 17 квітня 1929 р.

** Система пільг для нагороджених зазнала істотних змін наприкінці 40-х років, коли Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 вересня 1947 р. відмінялися з 1 січня 1948 р. грошові виплати до орденів і медалей СРСР, право безплатного проїзду для нагороджених залізничним і водним транспортом та міськими трамваями, пільговий порядок оплати житлової площі у будинках місцевих Рад, право на будинок інвалідів тощо.

²³ Там же, оп. 7, спр. 140, арк. 3 — 4.

²⁴ Там же, арк. 16.

²⁵ Там же, оп. 4, спр. 1254, арк. 9.

* Постанова була опублікована 24 квітня 1933 р. в «Известиях» ЦВК СРСР та Всесоюзного ЦВК.

²⁶ Збірник законів Української Соціалістичної Радянської Республіки. — Харків, 1936. — № 2. — Ст. 129.

²⁷ Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду Української РСР. — К., 1938. — № 41. — Ст. 159.

²⁸ Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1948. — № 3. — С. 7.

* Так, Указ Президії Верховної Ради УСРР від 29 березня 1961 р. скасував ст. 22 постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 5 серпня 1931 р. «Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР», якою за незаконне ношення знака ордена Трудового Червоного Прапора УСРР винні підлягали примусовій роботі строком до трьох місяців або сплаті штрафу до 200 крб. (Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1961. — № 5. — Ст. 191).